

DE INQUISITEUR

JOHAN VAN DE WIELE

DE INQUISITEUR

Pieter Titelmans en zijn strijd tegen het protestantisme (1501-1572)

STERCK & DE VREESE

© 2026 Johan Van de Wiele | uitgeverij Sterck & De Vreese

Omslagontwerp: Mijke Wondergem

Boekverzorging: Elgraphic

Omslagbeeld: Detail uit Pieter Bruegel de Oude, *De keisnijding* (ook bekend als *De deken van Ronse*)

ISBN 978 94 6471 460 9

ISBN 978 94 6471 518 7 (e-book)

NUR 685

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Sterck & De Vreese, Hellingbaas 1, 8401 JH Gorredijk, Nederland – info@sterckendevreese.nl. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

Sterck & De Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

Inhoud

Prelude: Een lentedag in Belle	7
1: Het leven van de man Pieter Titelmans	9
2: Inquisitie	22
3: De reformatie in Vlaanderen in de zestiende eeuw in het kort	26
4: De ontwikkeling van de inquisitie in de zestiende eeuw in de Nederlanden en in Vlaanderen in het bijzonder	31
5: Inquisiteur Pieter Titelmans aan het werk	51
6: De inquisitie van Pieter Titelmans in Vlaanderen geanalyseerd	100
7: De samenwerking tussen de inquisitie van Pieter Titelmans en de andere overheden	143
8: Door de Vlaamse inquisitie van Pieter Titelmans vervolgd	189
Epiloog: Fake news?	217
Bibliografie	221
Noten	231

Prelude

Een lentedag in Belle

22 april 1561. Het stadje Belle (nu Bailleul in Frans-Vlaanderen) in het Zuidwest-Vlaamse heuvelland staat in rep en roer. De dag ervoor zijn inquisiteur voor Vlaanderen Pieter Titelmans en de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen met een gewapende escorte de stad binnengereiden met een gevangene. Een man, zijn naam is Ghijzel Peenaert, is plots vanuit een venster van een herberg de straat op gesprongen en eist met zijn pistool in de hand dat zij de gevangene vrijlaten. De gerechtsdienaars kunnen dat relatief eenvoudig verhinderen, maar de toon is gezet. De hele verdere dag en ook tijdens de nacht is de toestand gespannen gebleven. Er broeit iets in Belle. Er is volop geronseld. Velen kunnen het niet langer aanzien hoe Titelmans en zijn inquisitie overal in Vlaanderen gereformeerden opsporen en straffen. Wie zijn geloof weigert af te zweren, eindigt zonder pardon op de brandstapel. Een vreselijke dood die door het volk telkens met afgrijzen wordt gadegeslagen. Maar voor de mensen in Belle is het genoeg geweest. De volgende dag staan enkele tientallen de inquisiteur en zijn assistenten op te wachten als ze Hans de Clercq uit de gevangenis halen en hem naar een voorgereden wagen toe leiden. Ze willen hem overbrengen naar de beter beveiligde gevangenis van Ieper omdat ze bang zijn dat het volk van Belle hem zal bevrijden. Willem Godschalck heeft de leiding van de menigte en stapt op de gewapende escorte af. Hij scheldt de gerechtsdienaars uit voor verraders. 'Judasbloed!' roept hij. Hij spuwt een van hen in het gezicht en in zijn hand zwaait hij met een mes. Iemand anders roept: 'Is het nu nog niet genoeg? De man is gearresteerd en zijn vrouw en kind zijn dood!' Hiermee zinspeelt de roeper op de arrestatie van Mahieu Quilz

de dag daarvoor, van wie gezegd wordt dat zijn zwangere vrouw bij die actie het leven heeft gelaten. De gewapende escorte zet zich ondanks het tumult toch in beweging en ziet kans om zich uit de menigte los te maken en de plaats te verlaten. Na enige aarzeling weet Godschalck een groot aantal mensen ertoe te bewegen om dat niet zomaar te laten gebeuren. Ze zetten de achtervolging in en vallen de escorte luid schreeuwend aan. Er wordt kort maar hevig gevochten. Sommigen trekken hun messen. Anderen vechten met houten stokken die ze aan de kant van de weg hebben opge-raapt. Andries Futsmael steekt een staak tussen de benen van het paard van de promotor van de inquisitie om paard en ruiter ten val te brengen. De hellebaardiers van de escorte slagen er hoe dan ook toch in de ongeorden-de aanval af te slaan en de inquisiteur en zijn medewerkers kunnen met hun gevangene uit Belle ontkomen richting Ieper.¹

Het leven van de man Pieter Titelmans

Inquisiteur voor Vlaanderen, Lille (Rijsel), Douai, Orchies, Tournai (Doornik) en de Tournaisis (het Doornikse), Pieter Titelmans, is in de Habsburgse Nederlanden van de vroege jaren zestig van de zestiende eeuw een controversiële figuur. Zeker in het toenmalige graafschap Vlaanderen, maar ook in regeringskringen in Brussel, waar men dan echt niet goed meer weet wat te doen aan die alsmaar groeiende protestantse reformatie. Titelmans is een hardliner die met zijn twee voeten in de confronterende realiteit staat. Hij ziet als een van de weinigen hoe het calvinisme in enkele jaren aangroeit tot een ware religieuze vloedgolf die de katholieke kerk in de Nederlanden dreigt te overspoelen en de Habsburgse regering te destabiliseren. Titelmans waarschuwt de regering herhaaldelijk voor de ernst van de situatie. Voor hem kan alleen een consequente repressie van de religieuze reformatie nog soelaas bieden. En zelf voegt hij in Vlaanderen op tomeloze wijze de daad bij het woord. Koortsachtig speurt hij de hervormingsgezinden op en laat die arresteren. Tijdens dagenlange ondervragingen peilt Titelmans als inquisiteur naar hun geloofsovertuiging en hij probeert hen elke keer weer opnieuw zover te krijgen dat ze hun geloof afzweren. Velen gaan daar op in, omdat de schrik hun om het lijf slaat en terecht. Wie niet toegeeft, wordt onvermijdelijk veroordeeld tot de vuurdood op de brandstapel. Een verschrikkelijke dood die bovendien een onuitwisbare indruk nalaat bij de omstanders, die in die tijd toch wel een en ander gewend zijn inzake openbare bestraffing. Vooral toch omdat velen die straf buitensporig vinden voor mensen die niemand een strobreed in de weg gelegd hebben. Pieter Titelmans wordt zo in Vlaanderen en ook

elders in de Nederlanden de verpersoonlijking van de door velen gehate inquisitie.

In 1561, als het volk van Belle hem het hoofd wil inslaan, is Titelmans al 60 jaar oud. Hij heeft dan al een vol leven achter de rug. Wie is die fanatieke man?

Pieter Titelmans wordt geboren in Hasselt in 1501. Hasselt ligt in het graafschap Loon dat in de veertiende eeuw is opgegaan in het prinsbisdom Luik. Zijn ouders, Aert Titelmans en Heylken (Heiliff, Heilwich) van Musel, krijgen samen vijf kinderen. Twee dochters, Beelen (Isabella) en Dignen (Dymphna), en drie zonen, Heynrick (Hendrik), Pieter en Frans. Voor Aert is het wel al zijn tweede huwelijk. Samen met zijn eerste vrouw, van wie we alleen de familienaam Wysenraits kennen, heeft Aert jaren eerder al een dochter die Maria heet. Onder de familieleden, aanverwanten en afstammelingen noteren we vooral ambachtenmeesters waaronder verschillende Hasseltse burgemeesters, schepenen en armenmeesters. Een gegoede en invloedrijke familie dus in het Hasselt van de zestiende eeuw. Aert is brouwer. Zijn brouwerij, die later bekendstaat als De Haan of ook wel De Gulden Haan, bevindt zich in Hasselt op de hoek van de Maastrichterstraat en de Berenstraat (later Beekstraat genoemd en nu Sint-Jozefstraat). Het is een gebouwencomplex met huis, brouwerij en schuur. Zijn echtgenote Heylken behoort tot een familie van huidvetters (leerlooiers). Zij is de dochter van Peter van Musel. Peter vertegenwoordigt zijn ambacht in het stadsbestuur. In 1504 wordt hij een jaar lang burgemeester. Aert Titelmans overlijdt relatief jong, even voor 6 november 1505, en zijn echtgenote Heylken van Musel in 1515. De kinderen verliezen dus al erg vroeg hun beide ouders. De familie Titelmans is er niet een van alleen maar welgestelde burgers en vrome pilaarbijters. De oudste broer Hendrik komt meermaals met het gerecht in contact voor agressie en messentrekkerij en zijn vrouw zou zich geprostitueerd hebben. Twee neven worden in hun leven beschuldigd van verkrachting.¹

Pieters jongere broer Frans is in de eerste decennia van de zestiende eeuw een internationaal bekend theoloog. Frans wordt net als zijn broers en zussen in Hasselt geboren, vermoedelijk tussen 25 en 30 december 1502. Hij gaat eerst in eigen stad naar de parochieschool van Sint-Quinti-

nus en verhuist daarna naar Leuven. Daar vindt hij onderdak in het Standonckcollege, waar het studieleven veel meer dan in andere colleges doelbewust sober, gedisciplineerd en devoot is. Het is een college voor arme studenten. Toch erft Frans van zijn ouders in 1515 een jaarlijks inkomen van 12 gouden gulden, 1 hornsgulden, 27 stuivers en een halve mud rogge. Een hornsgulden is een gouden gulden van laag metaalgehalte, geslagen onder de Luikse prinsbisschop Jan van Horn (eind vijftiende, begin zestiende eeuw). 20 stuivers zijn goed voor 1 gulden. Een mud is een inhoudsmaat, variabel per streek, doorgaans ongeveer 100 liter. Frans kiest dus doelbewust voor een leven in armoede. Op 12 juni 1518 wordt hij ingeschreven op de rol van de universiteit voor zijn artesopleiding in de Leuvense pedagogie Het Varken, die nauw gerelateerd is aan het Standonckcollege en ernaast gelegen aan de Proefstraat (nu Naamsestraat). De artes zijn de zeven vrije kunsten, grammatica, dialectica, retorica, aritmetica, geometria, musica en astronomia, in die tijd de basis van nagenoeg elke universitaire opleiding. Zijn studies worden door mecenasen mede mogelijk gemaakt. Een opvallende figuur onder hen is Charles Carondelet, zoon van Jan Carondelet, de voormalige kanselier van het Habsburgs-Bourgondische droomkoppel Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië. De oudere broer van deze Charles Carondelet is een andere Jan Carondelet, de eerste voorzitter in 1531 van de dan nieuw opgerichte Geheime Raad en ook vervangend voorzitter van de Raad van State. De Carondelets zijn een van de leidende juristenfamilies van het Habsburgse regime. De hier vermelde Charles Carondelet, heer van Potelles, kasteelheer van Ath en gouverneur van Enghien, is belast met de opvoeding van de zonen van een van de meest prominente adellijke families in de Nederlanden, de Croÿs. De patronage van de Croÿs is de rode draad door de vroege levensloop van de broers Pieter en Frans Titelmans.

Frans Titelmans is een uitzonderlijk getalenteerde jongeman. In 1521 rondt hij op indrukwekkende wijze zijn artesstudies af als primus van de vier pedagogieën op 162 studenten. De primus van de artes maakt bij uitstek kans op een mooie studiebeurs in een faculteit of een leraarschap in zijn pedagogie. En inderdaad, Frans Titelmans start meteen als leraar in Het Varken. Zo kan hij in zijn levensonderhoud voorzien terwijl hij vanaf

dan theologie studeert aan de Theologische Faculteit, waar Jacobus Latomus (Jacques Masson) dan de dienst uitmaakt als de meest prominente professor. Latomus doceert vanuit de sinds de late middeleeuwen gangbare methodiek van de scholastiek, die theologie en filosofie (vooral die van Aristoteles), of anders gezegd goddelijke openbaring en wetenschappelijke ratio, met elkaar wil verzoenen. De scholastici willen God vinden via de wetenschap door de methodiek van de dialectiek, de kunst van het redeneren. Het nieuwe Bijbelhumanisme van Desiderius Erasmus van Rotterdam en gelijkgezinden van de vroege zestiende eeuw daarentegen verwerpt de scholastiek en wil theologisch vernieuwen vanuit de goddelijke openbaring door middel van een juistere interpretatie van de Bijbeltekst. Hiertoe bestuderen ze zo authentiek mogelijke versies ervan in het Oudgrieks en het Hebreeuws en ze hertalen die in het Latijn. De sinds vele eeuwen gebruikte versie van de Bijbel die bekendstaat als de Vulgaat, wordt door hen zwaar bekritiseerd en afgeserveerd. Opmerkelijk is dat Latomus als prominent theoloog en inquisiteur in 1521 een hoofdrol speelt in het ketterijproces tegen de prior van het Antwerpse Augustijnenklooster Jacobus Praepositus. Hij is hiertoe gemandateerd door Robert de Croÿ, bisschop van Cambrai (Kamerijk).²

Theologiestudies nemen in die periode ongeveer tien jaar in beslag. In 1523 ontvangt Frans Titelmans zijn priesterwijding en treedt hij in het klooster van de Leuvense minderbroeders observanten, dat deel uitmaakt van de Leuvense universiteit met een eigen studiehuis. Enkele jaren later al wordt Frans er benoemd tot professor wijsbegeerte en H. Schrift. Een professor in een van de grote faculteiten in Leuven verdient dan ongeveer 200 gulden per jaar. Het Leuvense minderbroederklooster is in 1506 overgegaan tot de observantenbeweging, die consequent kiest voor een hernieuwde praktijk van de oorspronkelijke franciscaanse waarden van armoede en nederigheid. Het leven van minderbroeders observanten draait om armenzorg, ziekenzorg en prediking. Frans Titelmans verwerft naamsbekendheid in wetenschappelijke kringen, in eerste instantie omdat hij zich in zijn druk bijgewoonde Bijbellessen in het verlengde van zijn opleiding bij Latomus publiek afzet tegen de Bijbeltekstinterpretaties van Erasmus³ die dan volop opgang maken. Die laat het daar niet bij. Het komt tot

een geschreven polemieek tussen beiden die in die jaren gretig en breed wordt gepubliceerd. Frans Titelmans schrijft in totaal overigens meer dan twintig gedrukte filosofische en theologische werken die een ruime verspreiding kennen met herdrukken in Keulen, Venetië, Parijs en Lyon. Zijn boeken zijn teruggevonden tot in Japan. Meestal zijn ze gerelateerd aan zijn lessen. In totaal tellen we nog in de zestiende eeuw zelf bijna 200 drukken van zijn werk. Zo verwerft hij in korte tijd internationale faam als theoloog. Hij toont zich hierin een exponent van de Leuvense theologische school, die hevig argumenteert tegen de hervorming van Luther en het opneemt voor de vlot leesbare Vulgaat tegen de intellectuelere benadering van de Bijbel door de humanisten.

Radicaal trekt Frans Titelmans in de zomer van 1536 een dikke streep onder zijn wetenschappelijke carrière. Hij kiest doelbewust voor een ascetisch leven als minderbroeder kapucijn in Rome. De orde van de kapucijnen is amper tien jaar eerder opgericht vanuit de franciscanengemeenschap. De kapucijnen willen terug naar een ascetisch leven van echte armoede in de oorspronkelijke geest van de regel die Franciscus van Assisi in de dertiende eeuw voor zijn broeders neergeschreven heeft. Als een echte Franciscus, zijn doopnaam waardig, kiest Frans Titelmans nu al voor de derde keer, na zijn jaren in het Standonckcollege en zijn intrede bij de Leuvense minderbroeders observanten, doelbewust voor armoede en ascese. En deze keer op zo'n meedogenloze manier dat het met zijn gezondheid onvermijdelijk fataal moet aflopen. In Rome gaat hij aan het werk in het pas heropgerichte hospitaal van San Giacomo degli Incurabile, letterlijk dus voor ongeneeslijk zieken die elders niet toegelaten worden, zoals meelaatsen en syfilisliders. Maar hij is en blijft een bekend intellectueel en dus wordt hij daar minder dan een jaar later al, in mei 1537, gekozen tot provinciaal van de Romeinse provincie van de kapucijnenorde. Kort daarop – op 12 september 1537 – overlijdt de totaal verzwakte Frans Titelmans tijdens een visitatie aan de kapucijnengemeenschap van Anticoli di Campagna (nu Fiuggi) in Lazio en wordt daar begraven.⁴

Maar hoe vergaat het Pieter zelf? Het vroegste spoor dat we van hem terugvinden is zijn inschrijving als betalend student op de rol van de Leuvense universiteit in de pedagogie De Valk op 26 januari 1526.⁵ Dat is ver-

rassend laat. Hij is dan zeker al 24 jaar oud. Het is volkomen onduidelijk wat hij tot dan heeft uitgericht. De meest voor de hand liggende veronderstelling is dat hij meewerkt in de familiebrouwerij die door zijn schoonbroers Claes Hamers en Pouwels Schelen voortgezet is na de dood van zijn vader Aert Titelmans. Waarschijnlijk is Pieter als begaafde jongeman naar Leuven gebracht door zijn broer Frans, die daar op dat moment al een gerespecteerd professor is en dus een mooi inkomen heeft, dat hij onder meer besteedt aan de studies van zijn oudere broer. Want Pieter staat geregistreerd als betalend student. Helemaal anders dan zijn broer Frans dus. Ook Pieter heeft van zijn ouders in 1515 een jaarlijks inkomen geërfd van 12 gouden gulden, 2 hornsgulden en een half mud rogge. Om zijn kennis van het Latijn te vervolmaken, verhuist hij al bijna meteen van De Valk naar Het Varken, waar Frans hem als student en als leraar is voorgegaan. En ook Pieter is succesvol. Hij toont zich als een intelligente man en een uitmuntend student. In 1531 promoveert ook hij in Het Varken als primus op 103 tot magister artium. Een dergelijke promotie kost overigens een aardige som geld. Is nu ook weer broer Frans zijn geldschietster? In elk geval blijft Pieter het voorbeeld van zijn jongere broer Frans volgen. Ook hij gaat theologie studeren. Zijn professoren zijn Ruard Tapper, de latere inquisiteur-generaal, Johannes Driedo (Driander of Driedoens) en Petrus Curtius, de latere eerste bisschop van Brugge. In 1536 behaalt Pieter Titelmans de graad van licentiaat in de theologie. Nog hetzelfde jaar wordt hij verkozen tot president van het Houterleecollege in de Koestraat (nu Vaartstraat), een relatief jong college voor studenten theologie.⁶ Hij volgt daar Driedo op die het jaar voordien is overleden. Een prestigieuze benoeming in de Leuvense universiteit met een mooi inkomen meestal. In het Houterleecollege bedraagt het loon van de president 42 gulden per jaar. De president staat aan het hoofd van het college, doet het zakelijk beheer, zorgt voor het onderhoud van het gebouw en regelt het verblijf van de studenten.

Maar zeer lang blijft Pieter niet in Leuven, want op 3 maart 1539 wordt hij aangesteld tot deken van het Sint-Hermeskapittel te Ronse.⁷ Een benoeming in het bisdom Kamerijk (Cambrai). De bisschop van Kamerijk is in die jaren Robert de Croÿ⁸, een neef van Willem van Croÿ, de heer van Chièvres, de sterke man in de Nederlanden van de jonge Karel V. Wellicht vanaf

1518 tot 1524 verblijft Robert in Leuven, waar hij opgeleid wordt door twee van de grootste geesten van die tijd. Eerst door de Spaanse humanist en pedagoog van Joodse afkomst Juan Luis Vives en vanaf 1521 door de theologieprofessor van onder meer Frans Titelmans in die jaren, Jacobus Latomus. In de beste traditie van de adellijke familie de Croÿ en als neef van de grote Chièvres wordt Robert als jongeman klaargestoomd voor het bisschopsambt van Kamerijk. Deze bisschopszetel is hem in 1519 in de schoot gevallen nadat zijn voorganger, zijn oudere broer Willem, het jaar daarvoor in het kader van de machtsovername in Castilië door de jonge Karel en zijn vertrouwensman oom Willem van Croÿ op de kerkelijke en politieke sleutelpositie van aartsbisschop van Toledo is gezet. Robert zelf neemt pas in 1528, na bijna tien jaar doelgerichte opleiding, daadwerkelijk het ambt op. De nieuwe bisschop van Kamerijk Robert de Croÿ kent Frans Titelmans ongetwijfeld goed van hun gezamenlijke studiejaren theologie bij Latomus en via Frans ongetwijfeld ook zijn broer Pieter. Alles wijst erop dat het via deze connectie is dat Pieter Titelmans in Ronse terecht komt. In tegenstelling tot veel andere prelaten uit de Leuvense universitaire kringen van die jaren, voor wie dergelijke benoemingen niets meer zijn dan een welkome bron van inkomsten en die zich voor het effectieve werk verbonden aan het ambt, permanent laten vervangen door weinig gekwalificeerde vicarii of plaatsvervangers die zij hiervoor een kleinigheid betalen, waardoor de pastorale praktijk meestal te wensen overlaat, neemt Pieter Titelmans zijn nieuwe functie van deken van Ronse wel gedegen op. Precies zoals hun aller leermeester Jacobus Latomus, die ondertussen rector van de Leuvense universiteit geworden is, hun heeft voorgehouden. De pastorale praktijk moet ernstig genomen worden. Anders loopt het met de katholieke Kerk onvermijdelijk faliekant af.

Pieter Titelmans verlaat het Leuvense Houterleecollege in 1540. Drie jaar ervoor is zijn broer Frans in Italië overleden. Pieter heeft een beate bewondering voor zijn broer Frans en zorgt de volgende jaren voor de publicatie van enkele lessenreeksen van de Bijbelleraar. In zijn opdrachtbrief van de eerste uitgave van 27 december 1542 vertelt Pieter dat hij 'eindelijk' de geschriften van zijn overleden broer ontvangen heeft, zodat hij nu pas kan tegemoetkomen aan de vraag van de drukkers om die uit te geven in